

Jan Dobrzański

Komisja Edukacji Narodowej : w dwusetną rocznicę ustanowienia

Rocznik Lubelski 15, 39-56

1972

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

JAN DOBRZAŃSKI

KOMISJA EDUKACJI NARODOWEJ

(w dwusetną rocznicę ustanowienia)

Wśród reform podejmowanych w Polsce w drugiej połowie XVIII wieku, celem naprawy ustroju politycznego państwa i panujących w nim stosunków społeczno-gospodarczych i ustrojowych, ważne miejsce zajmowała przebudowa szkolnictwa i wychowania. Światłe koła społeczeństwa, świadome wad i niedomagań ówczesnej Rzeczypospolitej szlacheckiej, jej rozkładu wewnętrznego, zdawały sobie sprawę, że podstawowym warunkiem jej uzdrowienia i utrzymania niepodległego bytu było odpowiednie do celów i potrzeb nowe wychowanie młodego pokolenia. Zachodziła więc konieczność dokonania gruntownych zmian w dotychczasowym stanie szkolnictwa, które nie nadawało się do podjęcia i realizacji nowych zadań w dziedzinie nauczania i wychowania. Nie było ono do tego przygotowane ani pod względem organizacji, ani programów, treści i metod nauczania. Podległe kościołowi, prowadzone głównie przez zakony, nie wychowywały ówczesne szkoły młodzieży w nowym duchu, jaki niosło ze sobą oświecenie. Nie przygotowywały jej do czynnego udziału w podejmowanych i przeprowadzanych reformach państwa. Oceniając szkolnictwo i wychowanie w Polsce w połowie XVIII w. Hugo Kołłątaj pisał, że „rząd i życie społeczne zostawało w wiecznej niezgodzie ze szkołami i naukami tak dalece, że wszystko to, co na sercu i umysłach młodych znać być mogło, trzeba było wyrwać i wykorzeńić dla wpajania nowych maksym i nowego sposobu życia. Szkoły nasze zakonne — podkreślał — wprawiały młodzież w zbyt nie nabożeństwa praktyki, gadano im nieustannie o religii, o cnocie i potrzebie pocziwego obcowania na świecie, lecz prócz prawideł chrześcijańskiej nauki nie miało ono żadnego gruntu, jaki daje czysta filozofia moralna, dobrze zrozumiana nauka prawa natury, politycznego i ekonomicznego.”¹ Na innym miejscu stwierdzał, że w Polsce „nie zbywało na wychowaniu i ćwiczeniu szkolnym, ale zbywało na dobrym. Wszystkie bowiem szkoły zaniedbały wydoskonalenia polszczyzny, dobrej wymowy w polskim i łacińskim języku: niezrozumiałe reguły w gramatyce, suche koncepta w retoryce zabijały czas uczniów. Szkolna edukacja poszła w pośmiewisko. Trzeba było wyszedłszy ze szkół i odżałowawszy stracongo czasu ćwiczyć się na nowo wedle losu i powołania swego.”²

W tak ujemnie nakreślonym obrazie szkolnictwa doby saskiej poważnego wyłomu dokonał Stanisław Konarski. Autor dzieła *O skutecznym rad sposobie*, stronnik obozu Czartoryskich, zdawał sobie sprawę jak wiele naprawa i podźwignięcie wewnętrznego stanu Rzeczypospolitej zależy od

¹ H. Kołłątaj, *Stan oświecenia w Polsce w ostatnich latach panowania Augusta III (1750—1764)*, oprac. J. Hulewicz, Wrocław 1953, s. 136—137.

² *Tamże*, s. 17—18.

właściwego wychowania obywateli. Był świadom zacofania i błędów w dotychczasowym ich kształceniu i wychowaniu. Podjął więc trudne zadanie reformy szkół prowadzonych przez zakon pijarów, którego sam był członkiem. W 1740 roku otworzył w Warszawie Collegium Nobilium, które w dziejach oświaty i wychowania w Polsce szczególne zajmuje miejsce, jeśli idzie o torowanie drogi do unowocześnienia szkolnictwa. W następnych latach przeprowadził reformę całego szkolnictwa pijarskiego. W dziele tym przeświadczył Konarskiemu jako główny cel wychowanie świadomych swych obowiązków i praw obywateli. W Collegium Nobilium i zwykłych szkołach pijarskich ukazywano, w pierwszym synom magnatów, w drugich młodemu pokoleniu ogółu szlacheckiego, wady i niedomagania życia politycznego i społeczno-gospodarczego, a równocześnie przekonywano o konieczności ich usunięcia i wskazywano drogi i sposoby uzdrowienia chorego organizmu Rzeczypospolitej, w czym w przyszłości powinni byli czynnie uczestniczyć.

Reforma szkolna Konarskiego objęła tylko szkoły jednego zakonu. Z jej ograniczoności w zakresie organizacji i pełnego unowocześnienia zdawał sobie sprawę zasłużony dla kultury narodowej reformator. Wiedział, że dopóki szkolnictwo i wychowanie stanowiące będzie monopol kościoła, a państwo nie będzie miało na nie żadnego wpływu, dopóty nie można będzie dokonać ich przebudowy. W jego przekonaniu „piecza o dobre wychowanie młodzieży należy nie tylko do chętnych jednostek, lecz do króla i do Rzeczypospolitej, i do ministrów.” Z tego założenia wychodząc pouczał swoich uczniów, że „powinno się powołać urząd sprawujący nadzór nad szkołami i sposobem nauczania oraz nadający szkolnictwu kierunek.”³

Na powołanie takiego urzędu i przejęcia szkolnictwa przez państwo oraz dokonania w nim gruntownych zmian trzeba było jeszcze poczekać. Myśl o tym dojrzała pod wpływem idei politycznych i wychowawczych oświecenia i rosnącej świadomości w umysłach światłej części społeczeństwa polskiego o konieczności reform na wszystkich odcinkach życia państwowego. Odgrywał tu też przemożną rolę rozwój różnych gałęzi nauk, które należało zaszczerpić w społeczeństwie i rozwijać poprzez szkoły. Dobitny wyraz nowym dążeniom dał światły autor znanego projektu kodeksu praw, który został odrzucony na sejmie w 1780 roku, Andrzej Zamoyski, podkreślając, że „niedość na tym ustanowić rządu, ustanowić prawa, trzeba jeszcze uformować ludzi, ażeby umieli kochać i bronić ojczyznę, prawa stanowić i być im posłusznymi”, a na to trzeba, „żeby jedna edukacją w całym społeczeństwie była ustanowiona końcem uszczęśliwienia Rzeczypospolitej.”⁴

Za taką edukacją wypowiadała się postępową publicystyka, działacze polityczni z obozu naprawy Rzeczypospolitej, przygotowując grunt pod jej urzeczywistnienie. Dążenia te popierał król Stanisław August, założyciel Szkoły Rycerskiej, będącej kuźnią wychowania obywatelskiego i stanowiącej pierwszy krok na drodze do zeświecczenia szkolnictwa. Dojrzała więc myśl jednolitej edukacji obywatelskiej, nad którą czuwałoby

³ L. Kurdybacha, *Działalność pedagogiczna Stanisława Konarskiego*, Wrocław—Warszawa 1957, s. 65 i nast.

⁴ *Komisja Edukacji Narodowej. Wybór pism*, zebrał i oprac. S. Tyniec, Wrocław 1954, Wstęp, s. XXXIII oraz *Mowa Jędrzeja Zamoyskiego na sejmie 1764 roku*, s. 12—13. Dalej cyt.: S. Tyniec, *op. cit.*

państwo, powołując do tego odpowiedni swój organ wykonawczy, co stało się na sejmie w 1773 roku.

Na sejmie tym, zwołanym pod naciskiem zaborców dla zatwierdzenia pierwszego rozbioru Polski, poseł ziemi krakowskiej Feliks Oraczewski, jeszcze przed kasatą jezuitów poruszył sprawę wychowania, podkreślając jego wagę w życiu narodu. Oraczewski zwracał się do króla, ażeby polecił pomieścić w instrukcji danej delegacji sejmowej „projekt edukacji krajowej”. Przyszły rektor Szkoły Głównej Koronnej domagał się edukacji narodowej, z ducha i treści obywatelskiej, bo taka edukacja podkreślał „czyni Anglika Anglikiem, Francuza Francuzem i ta powinna czynić Polaka dobrym Polakiem [...], stąd nastąpią wszystkie pomysły dla kraju powodzenia.”⁵

Realizację nawoływań do reformy wychowania i powierzenia steru szkolnictwa w ręce państwa przyspieszyło breve papieskie z 21 lipca 1773 roku znoszące zakon jezuitów. W szkołach tego zakonu, a było ich 66, kształciła się większość młodzieży szlacheckiej, której liczba przekraczała 16 tysięcy⁶. Zniesienie zakonu groziło zamknięciem szkół jezuickich i pozostawienie młodzieży bez nauki.

W związku z kasatą wpływowego zakonu zyskała na aktualności sprawa przejścia przez państwo zwierzchnictwa nad całym szkolnictwem. Wśród różnorodnych trudności i zwalczających się poglądów zwyciężyła ostatecznie reprezentowana przez króla i światłych posłów i senatorów idea „ustanowienia jednej edukacji”. Dnia 14 października 1773 roku powołano do życia Komisję Edukacji Narodowej pod protekcją króla, której podporządkowano „wszystkie generalne akademie, gimnazja, kolegia, szkoły publiczne, żadnych nie wyłączając, z tym wszystkim co tylko do wydoskonalenia młodzi szlacheckiej ściągać się może.”⁷ Komisja, ustanowiona mocą ustawy sejmowej, była organem wykonawczym sejmu i jemu tylko podległa i przed nim odpowiedzialna, jako taka posiadała wszelkie znamiona nowoczesnego ministerstwa szkolnictwa i wychowania i takim w istocie była. W ten sposób zrealizowana została zasada, że „w każdym państwie edukacja do rządu stosowną być musi, jak głosił Stanisław Staszic⁸ oraz jak pisał Adolf Kamiński, że nie kościół, lecz „rząd narodowy ma moc i prawo użycia obywateli do dobra ojczyzny i do niego należy różne przepisywać sposoby życia obywateli.”⁹ Ustanowienie Komisji Edukacji Narodowej obalało monopol kościoła w dziedzinie oświaty i wychowania, które przechodziły odtąd w ręce państwa. Pełne urzeczywistnienie zwierzchnictwa i opieki nad tymi tak ważnymi dziedzinami życia narodu zrealizowano w całej rozciągłości w naszych czasach, w Polsce Ludowej.

Pierwsza nasza centralna władza edukacyjna była ciałem kolegialnym. W jej skład wchodziło ośmiu członków, czterech z senatu i tyłuż z sejmu. Pierwszym prezesem został biskup wileński Ignacy Massalski, drugim przedstawicielem wysokiej hierarchii kościelnej był brat króla, biskup płoc-

⁵ Tamże, s. 18—19.

⁶ S. Bednarski, *Upadek i odrodzenie szkół jezuickich w Polsce*, Kraków 1933, s. 117—118.

⁷ J. Lewicki, *Ustawodawstwo szkolne za czasów Komisji Edukacji Narodowej 1773—1793*, Kraków 1925, s. 1—5; S. Kot, *Historia wychowania*, II, Kraków 1934, s. 51—54.

⁸ S. Staszic, *Uwagi nad życiem Jana Zamoyskiego*, oprac. S. Czarnowski, Wrocław 1951, s. 16.

⁹ S. Tyńc, *op. cit.*, s. 154.

ki Michał Poniatowski. Świeccy komisarze to: ekskanclerz Andrzej Zamoycki, podkanclerzy litewski Joachim Chreptowicz, pisarz wielki Wielkiego Księstwa Litewskiego Ignacy Potocki, generał ziem podolskich Adam Czarotorski, wojewoda gnieźnieński August Sułkowski i starosta kopanicki Antoni Poniński.

Pierwszym aktem urzędowym Komisji był *Uniwersał* z 24 października 1773 roku. Powiadamiając w nim społeczeństwo o swoim ustanowieniu podkreślała nowa państwowa władza szkolna trudną sytuację polityczną kraju, w jakiej przychodzi jej działać, wskazując równocześnie na rolę wychowania, jaką powinno ono spełniać w uzdrowieniu stosunków wewnętrznych i utrwaleniu bytu Rzeczypospolitej. „Czuje ta zatroskana Matka — czytamy w *Uniwersale* — i widzi, że będąc na liczbie obywateli uszkodzona, na zdolności i przygotowania ich do usług swoich całe ubezpieczenie swoje zakładać powinna, bo ćwiczenie i edukacja młodzi jest jedynym dla państw uszczęśliwienia ciągłego warunkiem.”¹⁰

Równocześnie Komisja Edukacji Narodowej zwróciła się z apelem do rektorów, nauczycieli i obywateli o nadsyłanie uwag i projektów w sprawie reformy wychowania zapewniając, że będą one rozpatrzone i „cokolwiek znajdzie pożytecznego istotnie dla obywatelskiej edukacji w ich radach” będzie wykorzystane. Zwracając się o nadsyłanie uwag, opinii i projektów wciągała Komisja społeczeństwo do współdziałania w dziele reformy szkolnictwa, traktując ją jako ważne zagadnienie ogólnonarodowe, którego rozwiązanie nie powinno się odbyć drogą odgórnych, biurokratycznych zarządzeń i postanowień, a tylko przy współdziałaniu obywateli. Komisja — jak pisze Bogdan Suchodolski — chciała pełnić rolę inspiratora i wyrażać społeczne dążenia w dziedzinie edukacji, zatrzymując w swych rękach moc decyzji we wszystkich zasadniczych sprawach¹¹ i tak postępowała przez cały czas swej działalności.

Przed Komisją stało doniosłe a zarazem trudne zadanie gruntownej przebudowy szkolnictwa i unowocześnienia wychowania. Do wzorów obcych nie mogła sięgać, ponieważ ich nie było. W żadnym bowiem kraju nie przeprowadzono wówczas jeszcze takiej reformy w skali ogólnopaństwowej w oparciu o najnowsze zdobycze nauki i myśli pedagogicznej. W Polsce stara tradycyjna szkoła zakonna ze swoim jednostronnym, językowo-retorycznym programem nauczania nie mogła służyć za przykład. Z rodzimych doświadczeń można było sięgnąć do dokonań reformatorskich Stanisława Konarskiego i osiągnąć Szkoły Rycerskiej, w których główny wysiłek był skierowany na wychowanie obywatelskie w duchu odnowy życia narodu i państwa.

Podjęmując swą działalność Komisja zajęła się, jako sprawą niecierpiącą zwłoki, szkołami pojezuickimi, które przejęła w bezpośrednio swoje zawiadywanie. Nie mogła dopuścić do przerwania w nich nauki. Trzeba było ustalić ich podstawy materialne, wyposażenie w sprzęt i pomoce do nauczania, rozpatrzyć i zdecydować, których z eksjezuitów zatrzymać jako nauczycieli. Komisja objęła zwierzchnictwo nad całym szkolnictwem zajmującym się edukacją młodzieży szlacheckiej, a młodzież ta wypełniała także szkoły prowadzone przez różne zakony. Należało więc zorientować się w sytuacji tych szkół i ich możliwościach prowadzenia nauki według

¹⁰ J. Lewicki, *op. cit.*, s. 1—4.

¹¹ B. Suchodolski, *Komisja Edukacji Narodowej na tle roli oświaty w dziejach rozwoju Polski*, Warszawa 1972, s. 122—123.

nowych założeń dydaktyczno-wychowawczych. W tym celu dokonała w 1774 roku poprzez swych członków, zwanych komisarzami, wizytacji, przydzielając każdemu z nich szkoły w poszczególnych województwach. Wizytacje przeprowadzali sami komisarze lub przez delegowane przez nich osoby. Tak na przykład Ignacy Potocki osobiście wizytował szkoły lubelskie, a szkoły pijarów w Łukowie delegowany przez niego Antoni Popławski.

Równoległe z powyższymi czynnościami podjęła Komisja prace nad przygotowaniem programu nauczania i wskazań dla przełożonych szkół i nauczycieli co do ich realizacji. Wykorzystując nadesłane na apel zamieszczony w *Uniwersale* projekty, wypowiedzi na łamach czasopism, wydała w latach 1774—1775 szereg przepisów, wskazań i pouczeń odnośnie organizacji szkolnictwa, układu nauk i ich realizacji w szkołach średnich oraz elementarnych zwanych parafialnymi, które także objęła swoją działalnością. W roku 1775 powołała do życia swój organ — Towarzystwo do Ksiąg Elementarnych, którego celem było przygotowanie podręczników. Złożone z wybitnych znawców teorii i praktyki pedagogicznej, mających duże doświadczenie szkolne, Towarzystwo przejęło na siebie także sprawy organizacyjne i dydaktyczno-wychowawcze. Jego to dziełem był projekt kodeksu szkolnego, który po dokonanych zmianach i uzupełnieniach Komisja wydała w 1783 roku, jako *Ustawy Komisji Edukacji Narodowej dla stanu akademickiego i na szkoły w krajach Rzeczypospolitej przepisane*.

Idealem Komisji było obywatelskie i patriotyczne wychowanie młodzieży, przygotowanie jej do czynnego udziału w reformie życia politycznego, naprawie stosunków społecznych i do przeprowadzenia zmian w zacofoanej gospodarce. Cele te zamierzała osiągnąć poprzez nowe programy nauczania i odpowiednią ich realizację. Wraz z wciągniętymi do współpracy pedagogami, a następnie wspólnie z Towarzystwem do Ksiąg Elementarnych ustaliła przedmioty i treści nauczania, które miały umożliwić młodzieży — jak wyjaśniał szlachcic Grzegorz Piramowicz — „nabycie na wiek dalszy potrzebne światła, które by ją kierowały w życiu prywatnym i w życiu publicznym do zupełnego wykonania co powinien człowiek, chrześcijanin i obywatel, aby sobie i drugim stał się pożytecznym.” Dowodził dalej, że nowy układ nauk odpowiada zadaniom szlachty, jako stanowi odpowiedzialnemu za losy Rzeczypospolitej, wskazując i podkreślając rolę i znaczenie każdego przedmiotu w kształceniu młodzieży¹².

W porównaniu z dawną szkołą Komisja wprowadziła zasadnicze zmiany w programie nauczania szkoły średniej. Kierując się postulatami oświecenia unowocześniła go i dostosowała do warunków i potrzeb polskich. Zreformowana szkoła stała się z ducha i treści narodową. Językiem wykładowym został ojczysty, polski. Łacina, aczkolwiek w szerokiej mierze uwzględniana w nauczaniu, zesłała do rzędu jednego z przedmiotów nauki szkolnej. Język i literatura polska uwzględnione zostały w programie obok łaciny w utrzymanych pod dawną nazwą przedmiotach gramatyki, wymowy i poetyki. Przedmiotom tym nadano nowy kierunek i wypełniono nową treścią o walorach patriotycznych i obywatelskich obok oczywiście celów poznawczych¹³.

¹² *Pierwiastkowe przepisy Komisji Edukacji Narodowej z lat 1773—1776*, wyd. i wstępem zaopatrzył Z. Kukulski, Lublin 1923, s. 140—158.

¹³ S. Tync, *Nauka moralna w szkołach Komisji Edukacji Narodowej*, Kraków 1922, s. 270—271; W. Szyszkowski, *Walka o język w szkołach Komisji Edukacji Narodowej*, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Krakowie”, Kraków 1961, z. 12.

Nowym przedmiotem szkolnego kształcenia młodzieży była świecka nauka moralna i prawo. Na lekcjach nauki moralnej opartej na prawie natury w klasach niższych wyjaśniano uczniom na czym polegają wzajemne stosunki między dzieckiem i rodzicami, uczniem i nauczycielem, panem i służką. Wpajano w młode umysły co jest przystojne i nieprzystojne, godziwe i niegodziwe w postępowaniu żyjącego w społeczeństwie człowieka. Uczniowie dowiadawali się, że zgodnie z prawem naturalnym wszyscy ludzie są sobie równi, że obowiązkiem każdego, niezależnie od pochodzenia i stanu, jest praca, ponieważ przynosi ona korzyści jednostce i społeczeństwu. W klasach wyższych wprowadzano uczniów w zagadnienia prawne, społeczno-ekonomiczne i polityczne poprzez naukę prawa natury, politycznego, narodów i ojczystego. „Nauki moralne — zdaniem Kołłątaja — miały ukazać wszystkie obowiązki człowieka, poczynając od prawa przyrodzonego. W prawie politycznym dadzą mu poznać stosunki i powinności, w jakich znajduje się względem władzy politycznej; w ekonomii politycznej nauczy się jak w szczęściu i bogactwie i potędze rządu zawiera się jego szczęście osobiste i nawzajem; w nauce prawa narodów widzieć będzie stosunki i obowiązki między narodami; w prawie krajowym, cywilnym i naturalnym, nauczy się, pod jakimi warunkami pewnym być może opieki rządu i dobrodziejstwa prawa.”¹⁴

Podobną rolę jak nauka moralna i prawa spełniać miała historia Polski i powszechna. Komisja traktowała ją jako naukę cnoty i obyczajów. Kołłątaj wyznaczał historii zadanie odkrywania prawideł wszystkich nauk moralnych. Piramowicz podkreślał, że ma ona usposobić młodzież do cnoty, nauczyć wstrętu do występków, w działalności publicznej przyczynić się do znajomości rządów i spraw publicznych, czyli miała kształtować u młodzieży myśl obywatelską¹⁵.

Religii pod nazwą nauki chrześcijańskiej uczono w klasach niższych w szkole, w klasach wyższych w kościele, gdzie udzielał jej kaznodzieja. Komisja kładła nacisk, ażeby z wychowania religijnego wyeliminowano fanatyzm, nietolerancję i dewocję, którymi było prześlknięte w dawniejszych szkołach. Nauka chrześcijańska miała kształtować postawy moralne i wpajać cnoty, jakie powinny być udziałem człowieka i obywatela¹⁶.

Zgodnie z duchem epoki i ze względu na konieczność reformy zacofanej gospodarki kraju, Komisja wprowadziła do programu nauczania w szerokiej mierze przedmioty matematyczno-przyrodnicze. W wyniku szczegółowych dyskusji na temat zakresu treści nauczania tych przedmiotów nadano im realistyczny kierunek wychodząc z założenia, że osiągnięcia naukowe uwzględnione w programach i podręcznikach szkolnych powinny służyć celom praktycznym. Po tej linii poszły wskazania i instrukcje dla nauczycieli. Wyraz tym dążeniom dał niejednokrotnie Grzegorz Piramowicz, przekonując szlachtę o celowości nauczania tych przedmiotów i wskazując, jakie one mają zastosowanie w życiu. Krótko a wyraziście ujęły to *Ustawy*, w których czytamy: „Rozpoczynając każdą naukę i w każdej onejże części przelożą nauczyciele jaśnie swoim uczniom, na co się ona w ży-

¹⁴ J. Lubieniecka, *Towarzystwo do Ksiąg Elementarnych*, Warszawa 1960, s. 85 i nast.; J. Kolasa, *Prawo narodów w szkołach polskich wieku oświecenia*, Warszawa 1954, s. 63—65.

¹⁵ T. Słowikowski, *Poglądy na nauczanie historii w wieku XVIII oraz dydaktyczna koncepcja Joachima Lelewela*, Kraków 1960, s. 45 i nast.

¹⁶ J. Lubieniecka, *op. cit.*, s. 75—78.

ciu przyda, które to przełożenie na końcu tejże nauki powtórzone będzie.”¹⁷ Zalecenie to odnosiło się zarówno do przedmiotów humanistycznych i społecznych, jak i matematyczno-przyrodniczych. Dzisiaj nazywamy taką zasadę dydaktyczną łączeniem teorii z praktyką.

Przyjęcie takiej zasady wynikało z ówczesnych potrzeb społecznych i ekonomicznych. „Matematyka — podkreślał Antoni Popławski — z wielu przyczyn jest najpotrzebniejsza w społeczności, ich rozmaitym wynalazkom i roboty ludzkiej.” Kazimierz Narbut wskazywał na znaczenie teorii w praktyce, ponieważ niezajomość pierwszej uniemożliwia stosowanie wynalazków, a przez to hamuje postęp gospodarczy.”¹⁸ Postępowi gospodarczemu w rolnictwie, rzemiośle, manufakturach służyć miała fizyka i traktowana jako jej część chemia. „Całe fizyki uczenie zawsze ma dążyć ku użyciu na swój i krajowy użytek” — pouczał Piramowicz. Dobre opanowanie mechaniki, hydrauliki, hydrostatyki podobnie jak z matematyki znajomość arytmetyki, algebry i geometrii potrzebne są do racjonalnego urzędzenia gospodarstwa rolnego przy pomiarach gruntów, prowadzeniu rachunkowości, budowie młynów poruszanych siłą wiatru lub wody, tartaków i innych pożytecznych machin¹⁹.

Z przedmiotów przyrodniczych, pod nazwą historii naturalnej, uczono w szkole średniej zoologii, botaniki i mineralogii. Zapoznając uczniów ze światem zwierząt, roślin i bogactwami mineralnymi, w jakie przede wszystkim obfituje Polska, wskazywano im równocześnie, jak te dary natury można wykorzystać na swój i krajowy użytek.

Ze względu na rolniczy charakter kraju wprowadzono do programu szkolnego naukę rolnictwa i ogrodnictwa. Głównym motywem nauczania tych przedmiotów było dążenie do unowocześnienia zacofanego rolnictwa, opartego na tradycji, przesądach i zabobonach. Nie lepiej było w uprawie ogrodnictwa. Uczniowie przekonywali się, że taki sposób gospodarowania przez ich ojców był zły, przestarzały i należało go zmienić. Dowiadywali się, „że istnieje już inny, całkiem nowoczesny, użytkowujący wyniki nowożytnych empirycznych badań, który za przykładem krajów zachodnich należy stosować w rolnictwie krajowym.”²⁰ Stopień uświadomienia zależał oczywiście od przygotowania nauczyciela, podobnie zresztą jak we wszystkich przedmiotach.

Nowe programy nauczania, uwzględnienie w nich nowych przedmiotów społecznych i przyrodniczych narzucały konieczność opracowania nowych podręczników zgodnych z najnowszymi osiągnięciami nauki. Tego wymagały cele wychowania obywatelskiego stawiane szkole. Obywatel bowiem, którego zadaniem było czynne uczestnictwo w podejmowanych przez stronnictwo patriotyczne reformach politycznych i gospodarczych kraju, powinien być posiadać nowoczesną wiedzę i umiejętność jej wykorzystania w działalności prywatnej i publicznej. Świadoma tego Komisja Edukacji Narodowej podjęła trud przygotowania podręczników, zlecając to zadanie Towa-

¹⁷ S. T y n c, *Komisja Edukacji Narodowej..., Ustawy dla stanu akademickiego...*, s. 662.

¹⁸ Cyt. za: Z. Iwaszkiewiczowa, *Nauczanie arytmetyki w szkołach Komisji Edukacji Narodowej. Epoka Wielkiej Reformy*, Lwów 1923, s. 28—30.

¹⁹ G. P i r a m o w i c z, *Uwagi o nowym instrukcji publicznej układzie*; S. T y n c, *Komisja Edukacji Narodowej...*, s. 161 i nast.

²⁰ J. F i e r i c h, *Nauki rolnicze w szkołach średnich Komisji Edukacji Narodowej*, Kraków 1950, s. 22—23 i 138.

rzystwu do Ksiąg Elementarnych, powołując na jego prezesa Ignacego Potockiego, co zapewniało jej wgląd w poczynania i prace Towarzystwa. Sekretarzem został bliski Potockiemu i oddany mu Grzegorz Piramowicz, który był motorem działań tak ważnej placówki i propagatorem idei wychowawczych Komisji. Skład członków Towarzystwa dawał gwarancję, że opracowane podręczniki odpowiedzą stawianym wymaganiom, zarówno pod względem naukowym i wychowawczym, jak i dostosowania do stopnia rozwoju umysłowego uczniów. Przykładem może być Antoni Popławski, profesor Collegium Nobilium, autor projektu *O rozporządzeniu i wydoskonaleniu edukacji obywatelskiej*, przedłożonego Komisji w 1774 roku, z którego tak wiele skorzystała przy reformie szkolnictwa. Jako fizjokrata wypowiedział się Popławski na temat oświaty ludu. Na zlecenie Komisji opracował podręcznik do nauki moralnej dla trzech pierwszych klas szkoły wojewódzkiej. Do czasu objęcia rektorstwa seminarium dla kandydatów w 1780 roku przy Szkole Głównej Koronnej był Popławski obok Piramowicza najbardziej czynnym członkiem Towarzystwa i wywierał duży wpływ na tok jego prac²¹. W tym roku wszedł do grona członków Onufry Kopczyński, zasłużony badacz języka polskiego i autor *Gramatyki dla szkół narodowych*, która miała wiele wydań. Jak wiadomo podręcznik ten odegrał dużą rolę jeśli idzie o nauczanie języka polskiego w szkołach. Gorliwym członkiem Towarzystwa, żywo interesującym się jego pracami był profesor matematyki w Szkole Rycerskiej i jej dyrektor naukowy Christian Pfliederer. Najlepszy wśród członków znawca swojego przedmiotu odegrał wybitną rolę w opracowaniu podręczników matematyki i fizyki. Wypowiadał się także na temat nauczania innych przedmiotów oraz programów dla szkół wojewódzkich (późniejszych wydziałowych)²². Do tego wyborowego grona należał od 1780 roku uczonec, lekarz-przyrodnik, Paweł Czenpiński, który wniósł swój cenny wkład w przygotowanie podręczników botaniki i zoologii autorstwa Krzysztofa Kluka. Czenpiński jest autorem podręcznika higieny pt. *Nauka o zachowaniu zdrowia*, który nie został wydany drukiem, ponieważ jak na ówczesne czasy był za bardzo postępowy²³.

Inni członkowie Towarzystwa w czasie osiemnastoletniego jego istnienia, a było ich wszystkich 23, na miejsce bowiem ustępujących Komisja mianowała nowych, też nie szczędzili czasu i wysiłków, ażeby spełnić przyjęte na siebie obowiązki. W sprawach podręczników wypowiadali swoje uwagi i opinie indywidualnie, a ostateczną ocenę nadesłanego prospektu każdego podręcznika przygotowywało trzech wyznaczonych członków, a więc zespołowo, którą przedstawiali na zebraniu wszystkich członków Towarzystwa do decyzji. Na napisanie podręczników rozpisywano konkursy z wyjątkiem nauki chrześcijańskiej, moralnej, języka polskiego i łacińskiego, historii oraz higieny. O podręczniki do tych przedmiotów Towarzystwo zwracało się do wybranych osób w kraju, jako tych, którzy najlepiej znali intencje Komisji i byli przekonani o słuszności jej ideałów wychowania obywatelskiego. Do konkursu na inne podręczniki mogli sta-

²¹ A. Popławski, *Pisma pedagogiczne*, Wstępem i objaśnieniami opatrzył S. Tync, Wrocław 1957, s. LIV—LVI.

²² K. Mrozowska, *Szkola Rycerska Stanisława Augusta Poniatowskiego*, Wrocław 1961, s. 152—153.

²³ A. Maciesza, *Dr med. Paweł Czenpiński. Epoka Wielkiej Reformy*, Lwów—Warszawa 1923, s. 83—104.

wać krajowcy i cudzoziemcy. Każdy podręcznik musiał uzyskać aprobatę Komisji²⁴. Nie do wszystkich przedmiotów zdołało Towarzystwo przygotować i wydać podręczniki. Do 1792 roku ukazało się ich 28. Opracowane przez polskich i obcych autorów, przeanalizowane szczegółowo na posiedzeniach Towarzystwa, odpowiadały ówczesnym wymogom naukowym i potrzebom dydaktycznym pod względem doboru treści. Tak napisane spełniały nie tylko rolę podstawowego środka nauczania w szkole, ale także poprzez kształconych w niej uczniów oddziaływały na starsze społeczeństwo w zaznajamianiu go ze zdobyczami nauki²⁵.

Najlepsze programy nauczania i podręczniki nie spełnią swego zadania, jeżeli szkoła nie ma należycie przygotowanych pod względem naukowym i dydaktycznym nauczycieli. Wprawdzie Komisja wydała szereg instrukcji i zaleceń co do realizacji programów szkolnych i stosowania nowych metod nauczania, kładąc nacisk na pogładowość, przeprowadzanie obserwacji i doświadczeń, pobudzanie uczniów do aktywności, ale wysiłki w tym kierunku natrafiały na mur niechęci pozostawionych na swych stanowiskach nauczycieli członków zniesionego zakonu, którzy z nielicznymi wyjątkami byli przeciwni reformie szkolnej. „Nowa szkoła — jak píše Kamila Mrozowska — wymagała nowych ludzi, którzy posiadając odpowiednie przygotowanie naukowe i reprezentując światopogląd racjonalistyczny potrafiliby podjąć na terenie oświaty walkę ze scholastykiem i ograniczyć wpływ kościoła.”²⁶ Zwracał na to uwagę powołany w 1776 roku do współpracy z Komisją Hugo Kołłątaj, który uważał, że „cała budowa edukacyjnego dzieła zaczynać się powinna od reformy szkół głównych; w nich albowiem — podkreślał — zaprowadzone nauki miały dopiero wydoskonalać kandydatów akademickich do stanu nauczycielskiego. Ci powinni byli rozpocząć nauki w szkołach krajowych podług przepisów Komisji, a tym sposobem i porządkiem plan edukacyjny okazałby się w całej mocy i piękności w oczach narodu.”²⁷

Komisja zdając sobie sprawę z niedostatków w stanie nauczania w szkołach podjęła ważne zadanie kształcenia nowej, świeckiej kadry nauczycieli w dwóch akademiach: krakowskiej i wileńskiej. Mogło to nastąpić po ich gruntownej reformie, którą w Krakowie przeprowadził Kołłątaj, w Wilnie — Poczobut Odlanicki. Zreformowane i włączone do systemu szkolnego odtąd nosiły nazwę: pierwsza — Szkoły Głównej Koronnej, druga — Szkoły Głównej Wielkiego Księstwa Litewskiego, potocznie zwana Litewską.

W dziedzinie kształcenia nowej kadry nauczycielskiej duże zasługi położyła Szkoła Główna Koronna. Z niej wyszło pierwsze pokolenie świeckich nauczycieli zajmując, począwszy od roku szkolnego 1777/78, w zreformowanych przez Kołłątaja Szkołach Nowodworskich, stanowiska. Oni to pierwsi realizowali program dydaktyczno-wychowawczy Komisji zgodnie z jej zaleceniami²⁸. Kiedy w roku 1780 Komisja przekazała Akademii Krakowskiej nadzór nad wszystkimi szkołami w Koronie, wówczas ta zgod-

²⁴ J. Lubieniecka, *op. cit.*, s. 21—23. Na s. 15—21 i 32—37 autorka przedstawia wszystkich członków Towarzystwa.

²⁵ Wykaz podręczników podaje S. Tyniec, *Komisja Edukacji Narodowej..., Wybór źródeł*, s. 79—83. Na s. 70—71 autor podał listę członków Towarzystwa.

²⁶ K. Mrozowska, *Walka o nauczycieli świeckich w dobie Komisji Edukacji Narodowej na terenie Korony*, Wrocław 1966, s. 79.

²⁷ *Tamże*, s. 128—129.

²⁸ *Tamże*, s. 97—99.

nie z poleceniem wysłała do Lublina wykształconych na swoim wydziale filozoficznym sześciu nauczycieli, w tym pięciu świeckich, którzy zajęli miejsca po eksjezuitach. Rok szkolny 1780/81 można więc uważać za początek laicyzacji szkoły wojewódzkiej, następnie wydziałowej lubelskiej.

Systematyczne kształcenie kandydatów na nauczycieli szkół bezpośrednio podległych Komisji w Szkole Głównej Koronnej rozpoczęto w 1780 r. Wtedy to utworzono przy niej seminarium dla kandydatów stanu akademickiego, którego rektorem został Antoni Popławski. W roku 1783 tę formę studium zniesiono, a kształcenie kandydatów odbywało się, podobnie jak innych studentów, w kolegiach: Moralnym i Fizycznym z tym, że nadzór i opiekę nad życiem i studiami kandydatów sprawował wyznaczony profesor.

Zastęp nauczycieli świeckich rokrocznie się powiększał. W szkołach akademickich na terenie Korony było ich w roku szkolnym 1782/83 zaledwie 18. Stopniowo przybywali nowi i liczba ich w roku szkolnym 1792/93 wynosiła 66, co stanowiło 62,3% zgromadzeń akademickich nauczających w tych szkołach²⁹. Nauczyciele ci, a razem z nimi wychowankowie Szkoły Głównej Litewskiej, odegrali ważną rolę w zeświecczeniu i unarodowieniu szkolnictwa. Kierowani do szkół, mając dobre przygotowanie naukowe i dydaktyczne, podnosili poziom nauczania i realizowali programy poszczególnych przedmiotów zgodnie z postulatami Komisji, a ta jak wiadomo nie skąpiła wysiłków, aby poprzez szkołę podnieść kulturę narodu, upowszechnić naukę i przygotować młode pokolenie do przeprowadzenia postępowych reform ustrojowych, tak potrzebnych ówczesnej Rzeczypospolitej szlacheckiej.

Reforma Akademii Krakowskiej i Wileńskiej i poddanie ich zwierzchnictwu Komisji Edukacji Narodowej umożliwiła stworzenie jednolitej organizacji i ustroju szkolnictwa w całym państwie, stwarzała możliwość powiązania poszczególnych stopni szkolnictwa i jednolitego kształcenia i wychowania młodzieży, do czego dążyła Komisja od początku swej działalności. Sprawy te po latach prób i doświadczeń ostatecznie ujęte zostały w szczegółowo opracowanym kodeksie szkolnym, który wydano w 1783 r. jako *Ustawy Komisji Edukacji Narodowej dla stanu akademickiego i na szkoły w krajach Rzeczypospolitej przepisane*. W kodeksie tym omówione zostały wszystkie istotne sprawy dotyczące życia szkół wszystkich szczebli i ich funkcjonowanie.

Zgodnie z *Ustawami* na czele wszystkich szkół w Rzeczypospolitej stały dwie szkoły główne: Koronna i Litewska. Pierwszej podlegały szkoły w Koronie, drugiej szkoły Wielkiego Księstwa Litewskiego. Miały one sprawować „rząd całego stanu akademickiego, dozór instrukcji publicznej i dostarczać profesorów szkołom krajowym.”³⁰ Niezależnie od tych zadań szkoły główne prowadziły badania naukowe i kształciły studentów.

Dla celów szkolnych cały kraj podzielono na okręgi zwane wydziałami, których było dziesięć, sześć w Koronie i cztery na Litwie. W każdym z nich (z wyjątkiem wydziału pijarskiego obejmującego wszystkie szkoły tego zakonu w Koronie) była jedna szkoła wydziałowa i określone podwydziałowe. Na czele każdego wydziału, a zarazem szkoły wydziałowej, stał rektor, któremu podlegały szkoły podwydziałowe. Celem zorientowa-

²⁹ Tamże.

³⁰ S. Ty n c, *Komisja Edukacji Narodowej..., Ustawy...*, s. 581—582.

nia się w ich stanie powinien był je wizytować przynajmniej raz w roku. Protokół z wizytacji przysyłał rektorowi szkoły głównej.

Szkoła wydziałowa była sześcioklasowa z siedmioletnim biegiem nauk. Klasa piąta była dwuletnia. Grono nauczycielskie zwane zgromadzeniem akademickim składało się z rektora, jego zastępcy prefekta, sześciu nauczycieli i kaznodziei. Szkoła podwydziałowa była o trzech klasach dwuletnich, zatem kurs nauki trwał sześć lat. W skład zgromadzenia akademickiego wchodził prorektor, najmniej trzech nauczycieli i kaznodzieja. Do obowiązków prorektora należał nadzór nad szkołami parafialnymi znajdującymi się na terenie w zasięgu szkoły.

Szkoły podległe jurysdykcji rektora szkoły głównej zwały się akademickimi. Szkoły zakonne miały charakter prywatny, ale poddane były pod względem pedagogicznym nadzorowi państwowych organów szkolnych, to jest rektorom szkół wydziałowych i szkołom głównym.

Profesorowie szkół głównych i nauczyciele akademickich szkół średnich, wydziałowych i podwydziałowych tworzyli jeden stan akademicki oparty o zasadę autonomii. Wyrażała się ona między innymi w swobodnym wyborze przez profesorów rektora i innych władz szkoły głównej, w wyborach przez zgromadzenia wydziałowe rektorów i prorektorów szkół wydziałowych i podwydziałowych, w regulowaniu wewnętrznego życia szkoły, wszystko oczywiście w ramach obowiązujących przepisów szczególnie wyłożonych w *Ustawach*.

Ustawy zapewniały członkom stanu akademickiego szereg uprawnień. Były nimi prawo udziału w zgromadzeniach wydziałowych, możliwość swobodnego przeniesienia się do innej szkoły, ubiegania się nauczyciela szkoły średniej o stanowisko pracownika naukowego w szkole głównej i inne. Po dwudziestu latach pracy mógł nauczyciel przejść na emeryturę, która zapewniała mu godziwe warunki życia. Wszystko to sprzyjało podnoszeniu autorytetu nauczyciela i jego pozycji społecznej.

Ważnym czynnikiem w całości kształcie szkolnictwa był nowoczesnie zorganizowany nadzór nad szkołami, który pełnili wizytatorowie. Początkowo funkcje ich sprawowali członkowie Komisji i upatrzone do tego inne osoby cieszące się jej zaufaniem. Z ustanowieniem hierarchii szkolnej i przekazaniem nadzoru szkołom głównym one wyznaczały wizytatorów spośród swoich profesorów. Przez nich głównie utrzymywano łączność ze szkołami i wgląd w ich życie i pracę. Wnikając we wszystkie ich szczegóły zgodnie z instrukcjami i udzielając rad i wskazówek nauczycielom przyczyniali się do urzeczywistnienia zamierzeń edukacyjnych Komisji³¹.

Wiele zdziałała Komisja Edukacji Narodowej w dziedzinie szkolnictwa elementarnego zwanego wówczas parafialnym. W dobie zachodzących zmian społeczno-gospodarczych kraju doceniła znaczenie oświaty ludu, upatrując w niej ważny środek poddźwignięcia z upadku stanu chłopskiego i jego rolę w podniesieniu gospodarki narodowej. Podstawowym czynnikiem, warunkującym upowszechnienie oświaty, była dostosowana do nowych potrzeb szkoła parafialna z odpowiednim programem nauczania. Świadomi tego reformatorzy wychowania i postępowi działacze obozu reform, rzecznicy na gruncie polskim fizjokratyzmu, propagując hasło oświaty ludu zajęli się w pierwszym rządzie zorganizowaniem dla niego szkoły.

Pierwszym aktem prawnym Komisji, formułującym cel i program nau-

³¹ *Tamże, Ustawy...*, passim.

czania w szkole parafialnej, był *Przepis do szkół parafialnych z 1774 roku* autorstwa Ignacego Massalskiego. Szkoła pojęta tu była jako pierwszy stopień w ogólnej organizacji szkolnej, przeznaczona dla dzieci wszystkich stanów. Przynależność stanowa nie powinna być czynić różnicy w ich traktowaniu „pomnąc, iż dzieci szlacheckie równie jak chłopskie są nic innego w społeczności, tylko dzieci.” Program nauczania obejmował czytanie, pisanie i rachunki. W nauczaniu nauczyciel powinien był mieć na uwadze stopień rozwoju umysłowego dzieci, „nic nie mówić nigdy tego, czego dzieci z łatwością nie pojmą, ale tego uczyć, co pod zmysły podpada, a doświadczeniem więcej ich oświecać.” Nauka miała odbywać się w odpowiednich warunkach zdrowotnych i w sprzyjającej atmosferze³².

Nakreślony w *Przepisie* cel i charakter szkoły parafialnej uległ z czasem zmianie, na co wpłynęła niechętna postawa konserwatywnej szlachty wrogo nastawionej wobec podejmowanych prób zmiany na lepsze istniejącego położenia ludności wiejskiej. Przykładem tego były losy projektu kodeksu Andrzeja Zamoyskiego odrzuconego na sejmie w 1780 roku. A w sprawie szkolnictwa parafialnego projekt przewidywał szkołę przy kościele w każdej parafii, w której synowie i córki chłopskie pobierałyby naukę w czasie od św. Marcina do Wielkanocy³³.

Ustępstwo Komisji pod naciskiem konserwatywnych żywiołów znalazło swój wyraz w *Ustawach z 1783 roku*. W rozdziale XXII cel szkół parafialnych określono następująco: „Oświecenie ludu około religii, około powinności stanu jego, około robót i przemysłu w tymże stanie. Każdy chętniej i dokładniej wykona obowiązki swoje, każdy lepiej odprawi robotę i rzemiosło, kiedy jako człowiek rozumny prowadzony w nich będzie, kiedy go nauczą, jak dla pospolitego i swojego dobra ma używać ciała i duszy.”

Z powyższego określenia celu i roli szkoły parafialnej wynika, że porzucono myśl uczynienia z niej szkoły dla wszystkich stanów, a przeznaczono ją tylko dla dzieci mieszczan i chłopów. Odpowiednio do tego przepisano odpowiedni program nauczania, w którym wiele uwagi poświęcono przygotowaniu młodzieży do przyszłej pracy na wsi i mieście. Od nauki „nigdy nie ma być — czytamy w *Ustawach* — oddzielona wprawa, młodzi w pracę, wytrzymanie niewygód i odmian powietrza. Przero najczęściej na otwartym polu zabawiać się mają, tam ćwiczenia sił odprawować, tam się jakimi pożytecznymi robotami zabawiać, jakimi być mogą: kopanie ogrodów, tarcie drzewa, kręcenie powrozów, zgoła roboty podług pory czasu.”

Nadzór nad szkołami parafialnymi powierzyła Komisja rektorom poszczególnych wydziałów i prorektorom szkół podwydziałowych, którym nauczyciel miał co 3 m-ce składać sprawozdania o liczbie uczniów i ich postępach w nauce. Wizytatorom, którzy nie mieli obowiązku wizytowania szkół parafialnych zalecano, ażeby „po drodze” zwiedzili kilka szkół i w razie potrzeby udzielili nauczycielowi rad i wskazówek. Fundatorom zaś szkół mieli wyrazić uznanie i wdzięczność Komisji, innych dziedziców i proboszczów zachęcać do ich zakładania³⁴. Komisja bowiem nie miała w swoim

³² T. Mizia, *Szkolnictwo parafialne w czasach Komisji Edukacji Narodowej*, Wrocław—Warszawa—Kraków 1964, passim.

³³ H. Pohoska, *Sprawa oświaty ludu w dobie Komisji Edukacji Narodowej*, Kraków 1925, s. 101.

³⁴ H. Pohoska, *Wizytatorowie generalni Komisji Edukacji Narodowej*, Lublin 1957, s. 58.

budżecie funduszów na cele szkół dla ludu, mogła tylko polegać na ofiarności tych spośród szlachty ziemiańskiej i proboszczów, którzy mieli zrozumienie dla doniosłości sprawy.

Na przeszkodzie w realizacji programu nauczania stał brak zawodowo przygotowanych nauczycieli i podręczników. Świadoma tego Komisja pomyślała o wydaniu podręcznika, czym gorliwie zajęło się Towarzystwo do Ksiąg Elementarnych. Jego staraniem ukazał się w 1785 roku *Elementarz dla szkół parafialnych narodowych*, zawierający naukę czytania i pisania, rachunki, naukę obyczajową i katechizm. Oprócz materiału nauczania podano w nim także wskazówki metodyczne dla nauczyciela.

Brak odpowiednio przygotowanych nauczycieli stwarzał potrzebę napisania przewodnika dla podejmujących się pracy w tym zawodzie. Podjął się tego zadania oddany sprawie oświaty ludu sekretarz Towarzystwa Grzegorz Piramowicz, wydając w 1787 roku *Powinności nauczyciela*. Całość składa się z czterech części. W pierwszej omówił obowiązki nauczyciela jako wychowawcy ze wskazaniem na cele, do których ma dążyć w szkole i środowisku. W drugiej zajął się wychowaniem fizycznym dzieci wiejskich, ponieważ jak pisał: „Na nic się ludzom wiejskim nie zdała nauka czytania i pisania i inne, gdyby nie byli oświeceni około zachowania i ratowania swego zdrowia, około wzmocnienia sił, tak potrzebnych do powinności ich stanu.” Trzecią część poświęcił wychowaniu moralnemu. W czwartej zawarł wskazówki i rady co do realizacji programu i metod nauczania poszczególnych przedmiotów. „Książka — jak pisze Kamila Mrozowska — miała pouczyć nauczyciela, jak szerokie zadania przed nim stoją i jakimi drogami winien kroczyć, by je wypełnić. Nauczyciel miał być wg Piramowicza nie tylko uczącym w ścisłym tego słowa znaczeniu, ale w pierwszym rzędzie przewodnikiem kultury na wsi czy małym miasteczku, człowiekiem, który potrafiłby pokierować rozwojem środowiska w jakim przebywał, dopomóc otaczającym go ludziom do przekształcenia swego materialnego bytu i pojęć moralnych.”³⁵

Działalność Komisji Edukacji Narodowej w dziedzinie szkolnictwa elementarnego należy rozpatrywać na tle i w związku z warunkami, w jakich pragnęła osiągnąć swoje cele. Drażnienie w umysły zacofanej i zaściankowej w swym konserwatyźmie szlachty potrzeby oświaty ludu nie przychodziło łatwo. Dowodem tego były trudności w urzeczywistnianiu jej zamiarów rozbudowy sieci szkół parafialnych i nie od tej strony należy podchodzić do oceny jej osiągnięć, ponieważ nie mogła na tym odcinku wiele zdziałać. Dokonania Komisji i to natury zasadniczej wystąpiły na innej płaszczyźnie jej działalności. Postawiła ona przede wszystkim sprawę oświaty ludu po raz pierwszy jako zagadnienie państwowe z podkreśleniem jej znaczenia społeczno-gospodarczego i ogólnonarodowego. Szkoła parafialna w jej ujęciu stawała się głównym ośrodkiem oświaty na wsi i małym miasteczku. Równocześnie przestawała ona być instytucją kościelną zależną w zupełności od proboszcza i po raz pierwszy poddana została nadzorowi władz państwowych. W programach nauczania oprócz czytania, pisania i rachunków wprowadziła odpowiednio dostosowaną świecką naukę moralną, podstawowe wiadomości z higieny z podkreśleniem znaczenia wychowania fizycznego. Wydała nowocześnie opracowany elementarz i podręcznik pe-

³⁵ *Powinności nauczyciela oraz mów i listów*, oprac. i wstępem opatrzyła K. Mrozowska, Kraków 1959, wyd. II, Wstęp, s. LXIII.

dagogiki i dydaktyki pod nazwą *Powinności nauczyciela*, które służyły także następnym pokoleniom nauczycieli w ich pracy zawodowej³⁶

Komisja Edukacji Narodowej działała na przełomie dwóch epok, kiedy to kształtowały się nowe formy życia przy oporze żywiołów konserwatywnych, reprezentujących schodzący świat. Idea powołania Komisji zrodziła się z dążeń do ratowania bytu politycznego państwa i skierowania jego życia na tory rozwoju społecznego, gospodarczego i kulturalnego. Jednym z podstawowych warunków realizacji tego rozwoju było odpowiednie wychowanie młodzieży. Komisja w trudnych warunkach to zadanie podjęła i spełniła przez sekularyzację szkół i wypracowanie podstaw nowoczesnego wychowania.

Naczelnym celem postawionym zreformowanym szkołom było wychowanie świadomych swych zadań i obowiązków obywateli. Duchem tym były przepojone przedmioty i metody nauczania, podręczniki i zabiegi wychowawcze. Główne zadanie w realizacji wychowania obywatelskiego miał spełniać odpowiednio przygotowany nauczyciel. Takimi byli świeccy wychowankowie zreformowanych szkół głównych: Koronnej i Litewskiej.

Dokonania Komisji Edukacji Narodowej znamionujące się duchem postępu, z których korzystały następne pokolenia w dziele demokratyzacji oświaty i do których dziś nawiązujemy, uzasadniają w pełni obchody dwusetnej rocznicy ustanowienia tego pierwszego naszego ministerstwa oświaty.

КОМИССИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ЭДУКАЦИИ (К 200-ЛЕТИЮ ЕЕ ОБРАЗОВАНИЯ)

Р е з ю м е

Среди реформ, предпринятых в Польше во второй половине XVIII века, важное место занимало преобразование школьного дела и воспитания. Целью реформ было обновление политической, социальноэкономической и культурной жизни. К этому необходимо было подготовить новое поколение, ибо нельзя было рассчитывать на старших, воспитанных в монастырских школах эпохи королей Саксонской династии. Школа этого времени была отсталой в отношении программ и методов обучения, подчинялась духовным властям и служила, прежде всего, их интересам. По духу и содержанию она была не национальной, а только церковной, о чем так убедительно писал Гуго Коллонтай в трактате о состоянии просвещения в Польше во время царствования Августа III.

Прогрессивные общественные круги, сознающие необходимость изменений в жизни государства под влиянием течений эпохи просвещения, призывали к реформам также в области школьного дела. Эти стремления поддерживал король Станислав Август, основатель Рыцарской Школы, которая была кузницей гражданского воспитания. Еще раньше Станислав Конарский провел реформу школ Пияров, делая упор на гра-

³⁶ T. Mizia, *op. cit.*, s. 168—191. W cytowanej pracy autor szczegółowo przedstawił osiągnięcia Komisji Edukacji Narodowej w dziedzinie szkolnictwa parafialnego i dokonał ich oceny. Zob. także: H. P o h o s k a, *Sprawa oświaty ludu...*

жданское воспитание молодежи. Примером этого было основание им в 1740 году Collegium Nobilium. Но реформа Конарского охватила школы лишь одного ордена, подчиненного его власти.

Прогрессивные общественные круги, призывая к реформе школьного дела, требовали осуществления ее во всей стране и передачи школ под управление государства. Это стало фактом 14 октября 1775 года, когда сейм принял знаменательное решение о создании центральной государственной просветительной власти под названием „Комиссия Национальной Эдукации“. Создание Комиссии ликвидировало монополию костела в области просвещения и воспитания, которые теперь были отданы в руки государства.

Комиссия приняла непосредственно от ликвидированного в том же году ордена иезуитов школы, которые были национализированы. Школы других орденов, имевшие частный характер, передавались школьным государственным властям под педагогический надзор. Бывшее иезуитское имущество было предназначено для школьных целей. Все школы для шляхетской молодежи также подчинялись Комиссии. Несмотря на такое содержание решения сейма, Комиссия включила в сферу своей деятельности также элементарную школу, известную тогда под названием приходской, видя в ней важный фактор подъема народного просвещения.

Идеалом для Комиссии было гражданское и патриотическое воспитание молодежи, подготовка ее к активному участию в улучшении политической жизни и общественных отношений и к осуществлению изменений в отсталой экономике страны. Комиссия старалась добиться этого путем применения новых программ обучения и соответствующей системы воспитания. Для детальной их разработки и издания учебных пособий был создан специальный орган, а именно Общество Элементарных Книг (Towarzystwo do Ksiąg Elementarnych), в состав которого вошли крупные знатоки новейших педагогических течений, люди с большим школьным опытом, а также политические деятели — глашатаи улучшения Речи Посполитой. В программах учитывалось новое содержание обучения, соответствующее научным достижениям, оно приспособлялось к польским потребностям.

Языком, на котором велось преподавание, вместо латыни стал польский. Родной язык и литература признаны были одним из предметов обучения. Латинский язык, хотя и вошел в широком объеме в программы, стал только одним из школьных, причем не из самых важных, предметов. Польский и латинский языки как школьные предметы наполнялись гражданским и патриотическим содержанием.

Важнейшую роль в гражданском воспитании учеников играли светская наука морали, основанная на законах природы и юридические науки (натуральное, политическое, международное, отечественное право). Такая же роль отводилась истории Польши и всемирной истории.

Религию под названием христианской науки изучали в начальных классах в школе и в высших — в костеле. Исключены тут были религиозный фанатизм и ханжество, главное внимание обращалось на этические ценности.

Комиссия ввела в широком объеме в школьную программу математические и естественные науки, подчеркивая в инструкциях их пригод-

ность для практической деятельности; учитывая сельскохозяйственный характер страны, ввела также земледелие и садоводство.

Новые программы обучения требовали новых пособий. Этим заботливо занялось упомянутое выше Общество Элементарных Книг. Хотя оно и не успело подготовить пособий по всем предметам, те пособия, которые были изданы, стояли на высоком научном и дидактическом уровне.

Изменились и методы обучения. Был устранен господствовавший до того времени мнемотехнический метод, на первый план были выдвинуты наглядность, наблюдение и эксперимент.

Успех школьной реформы зависел от хорошо подготовленных учительских кадров. Их обучением занялись две „главные школы” — Коронная и Литовская, которые были соответственно реформированы и включены в общую школьную систему. Эти школы выпустили первое поколение светских учителей, которое сыграло важную роль в секуляризации и национализации воспитания. Этим главным школам Комиссия поручила контроль над школьным делом; функцию эту выполняли инспектора, назначавшиеся из профессоров высшей школы. Контроль главных школ над обучением во всех школах был облегчен благодаря созданию из профессоров главных школ и учителей средних школ единого академического состава.

Комиссия не успела в тогдашних условиях организовать планируемую сеть элементарных (начальных) школ. Но она первая поставила дело просвещения народа как государственную и общенациональную проблему, поддерживала каждую хорошую инициативу в этом направлении, подготовила для школы ценный букварь, а для учителя — отличное методическое руководство, составленное Пирамовичем, под заглавием „Обязанности учителя”.

Всю совокупность решений, касающихся школьного и воспитательного дела, Комиссия вместила в „Законы для академического состава и для школ в странах Речи Посполитой”, изданных в 1783 году. Это был наш первый государственный школьный кодекс.

COMMISSION D'ÉDUCATION NATIONALE (dans le 200e anniversaire de sa création)

R é s u m é

Parmi les réformes initiées dans la seconde moitié du XVIIIe s. en Pologne une place importante était occupée par celle de transformation de l'enseignement et de l'éducation. Ces réformes avaient pour but le renouvellement de la vie politique, socio-économique et culturelle. Et c'est à tout cela que l'on devait préparer la jeune génération, vu que l'on ne pouvait pas compter sur la vieille génération ayant été élevée dans l'école monastique de l'époque de Saxe. Cette école, ayant des programmes et des méthodes d'enseignement fort arriérés, dépendait de l'Église et servait

avant tout ses buts. Par son contenu et son esprit, elle n'était pas nationale mais ecclésiastique, ce qui était si nettement souligné par Hugo Kołłątaj dans sa dissertation sur l'état de l'instruction publique en Pologne des temps du roi Auguste III.

Les milieux sociaux éclairés étant sous l'influence des courants du siècle des Lumières, conscients de la nécessité des changements dans la vie de l'État, voulaient faire des réformes aussi dans le domaine de l'enseignement. Ces tendances étaient soutenues par le roi Stanislas Auguste, fondateur de l'École Chevaleresque qui était le modèle de l'éducation civique. Encore plus avant, Stanisław Konarski avait réalisé une réforme des écoles piaristes, en insistant surtout à l'éducation civique de la jeunesse. Ici on peut citer comme l'exemple le Collegium Nobilium qu'il avait fondé en 1740. Cette réforme pourtant n'a concerné que les écoles d'un seul ordre.

Faisant l'appel à la réforme de l'enseignement, les milieux progressistes de la société revendiquaient sa réalisation à l'échelle nationale et avec la surveillance de l'État. Le 14 octobre 1775, la diète a pris une résolution, très importante, instituant l'organe central d'instruction publique d'État, sous le nom de Commission d'Éducation Nationale. La création de cette Commission supprimait le monopole de l'Église dans le domaine de l'instruction et de l'éducation qui, depuis ce moment-là, ont été reprises par l'État.

La dite Commission s'est chargée de la direction des écoles qui avaient été gouvernées par l'ordre des jésuites et qui ont été nationalisées. Les écoles administrées par les autres ordres, ayant le caractère privé, ont été soumises à la surveillance pédagogique des organes scolaires d'État. Les biens appartenant aux jésuites ont été destinés aux buts liés avec l'enseignement. La Commission avait sous son administration la totalité de l'enseignement en Pologne, destiné à la jeunesse nobiliaire. Malgré une telle teneur de la résolution de la diète, la Commission avait inséré dans son activité l'enseignement élémentaire aussi, appelé alors paroissial, y voyant un facteur important pour le développement de l'instruction du peuple.

La Commission s'est fixé l'idéal d'une éducation civique et patriotique de la jeunesse, sa préparation pour une participation active dans l'amélioration de la vie politique et des rapports sociaux, pour l'introduction des réformes dans l'économie arriérée du pays. Elle y tendait à travers ses nouveaux programmes d'enseignement et un système d'éducation convenable. À leur élaboration en détails et à la préparation des manuels, la Commission a formé un organe spécial, dit la Société pour les Livres Élémentaires, composé d'éminents connaisseurs des courants pédagogiques les plus récents, de praticiens scolaires expérimentés, d'activistes politiques, défenseurs de l'amélioration de la situation. Dans les programmes on a pris en considération de nouveaux contenus de l'enseignement conformément aux acquisitions de la science et on les a adaptés aux besoins polonais.

Au lieu du latin, on a introduit le polonais en tant que langue de l'enseignement scolaire. La langue maternelle et la littérature polonaise ont été considérées comme une des matières d'enseignement. Le latin, bien que largement envisagé dans les programmes, a pris la place d'une des matières de moindre importance, enseignées à l'école. Les deux matières, c.-à-d. le polonais et le latin, ont été remplies de contenus aux valeurs civiques et patriotiques.

Le rôle le plus important dans la formation civique des élèves était rempli par la science laïque de la morale, fondée sur la loi de nature, ainsi que la science du droit (naturel, des nations, politique et du pays). L'histoire de Pologne et l'histoire universelle devaient jouer un rôle analogue.

La religion, appelée science chrétienne, était enseignée à l'école pour les classes inférieures, et à l'église — pour les supérieures. On en a éliminé le fanatisme et la dévotion cultivés à l'école ancienne, et on a mis un accent sur les valeurs éthiques.

La Commission a envisagé très largement, dans le programme scolaire, les mathématiques et les sciences naturelles, ayant souligné dans les instructions leur utilité pratique. Vu le caractère agricole du pays, elle a introduit à l'école l'enseignement de l'agriculture et de l'horticulture.

Les nouveaux programmes d'enseignement exigeaient de nouveaux manuels. La dite Société pour les Livres Élémentaires s'en est soigneusement occupée. Il est vrai qu'elle n'a pas réussi à les préparer pour toutes les matières, mais ceux qu'elle a publiés, avaient un niveau scientifique et didactique élevé.

Les méthodes d'enseignement ont subi un changement; on a éliminé les leçons de mémoire, en mettant au premier plan les leçons de choses, l'observation et l'expérience.

Le succès de la réforme scolaire dépendait du personnel enseignant dûment préparé. L'instruction de ce personnel était à la charge des deux écoles centrales : de Couronne et de Lithuanie, ayant préalablement été réformées et englobées au système scolaire général. La première génération des instituteurs laïques les ayant terminées, a joué un rôle important dans la sécularisation et la nationalisation de l'éducation. La Commission a confié à ces écoles la surveillance de l'enseignement, réalisée par les visiteurs désignés d'entre les professeurs de l'école. Cette surveillance était facilitée grâce à l'insertion des instituteurs d'écoles centrales et moyennes à la même profession académique.

Dans le domaine de l'enseignement élémentaire, la Commission n'a pas réussi, dans la situation actuelle à cette époque-là, à organiser un réseau d'écoles proposé. Son mérite était d'avoir pour la première fois considéré la question de l'instruction du peuple comme un problème national, d'avoir soutenu toute initiative tendant au développement de cette instruction, d'avoir préparé un excellent abécédaire pour l'enseignement et un guide méthodique pour les instituteurs, dont l'élaboration a été confié à Piramowicz et qui a été publiée sous le titre des „Devoirs de l'instituteur”.

La totalité des problèmes scolaires et éducatifs a été comprise par la Commission dans les „Dispositions concernant l'état académique et les écoles dans les pays de la République, copiées”, publiées en 1783. C'était notre premier code scolaire national.